Соціологія релігії

УДК 2-6

Ольга Борисова

МАЙБУТНЄ РЕЛІГІЇ ТА РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК У ПОСТ-ПАНДЕМІЧНИЙ ПЕРІОД

Olga Borysova

THE FUTURE OF RELIGION AND RELIGIOUS PRACTICES IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

***Анотація.** У статті на підставі аналізу наукової літератури, експертних інтерв'ю, інформаційних ресурсів світової комп'ютерної мережі Інтернет, зокрема електронних варіантів таких видань, як BBC news, BBC Future, Financial Times; офіційних інтернет-порталів міжнародних організацій ООН, ВООЗ, українського Національного інституту стратегічних досліджень та ін. розглядаються питання щодо того, який вплив виказала пандемія COVID-19 на релігію і релігійні практики за час тих «жнив скорботи», які вона вже здійснила, та що чекає на них у майбутньому, коли пандемія таки припинить свій руйнівний хід по планеті.*

Авторка поставила за мету на основі аналізу новітньої інформації щодо впливу пандемії COVID-19 на релігію і релігійні практики виявити і представити ті важливі моменти, які вже є актуальними для них у нинішній момент, а також ті, що ще тільки починають проявлятися і будуть актуальними в пост-пандемічну епоху. В якості провідного метода дослідження використовувався метод Desk Research, який дозволяє не тільки швидко отримувати інформацію, а й плідно зіставляти джерела

інформації між собою з метою досягнення ефективного дослідницького результату та формулювання аргументованих висновків.

У статті розглядаються питання: Якими були причини того, що пандемія фактично «перевернула світ»? Що це означає для майбутнього релігійних зборів, ритуалів та подорожей, враховуючи, що все це може посилити передачу вірусів у глобальному масштабі? Чи гряде кардинальна трансформація всього релігійного життя людства? А чи не є це вже початком кінця релігій, як передбачали деякі соціологи минулого? Питання, як бачимо, фундаментальні. І їх поставила перед нами саме пандемія. Деякі аспекти запропонованої теми та відповіді на означені запитання вже знайшли висвітлення в попередніх розвідках [Борисова 2020: 139-165].

Тож, вочевидь, праві ті вчені, які завжди відзначали, що кризи несуть в собі не тільки негативні явища, а й дають шанс на позитивні зміни в людському суспільстві. І, зіставивши думки філософів минулого, які вважали, що релігія, ця «стара магія» і «розчарування світу», скоро відійде в минуле, а «тотемом нового виду стане туризм», з тим, як пандемія COVID-19 вплинула на релігійну свідомість людей в усьому світі, авторка доходить висновку, що ці прогнози не справджуються. Релігія нікуди не дінеться (і у статті показано, чому), а ось самі вчення і релігійні практики чекають певні трансформації, а церкви будуть зобов'язані дотримуватись вимог епідеміологічної безпеки під час церковних заходів і подорожей.

Оскільки впливи пандемії COVID-19 у науковому середовищі ще осмислюються і література тільки починає з'являтися, то у даній статті викладено авторську позицію з проблем, які в ній піднімаються.

Ключові слова: «неінфекційна пандемія», паломництво, пандемія COVID-19, постсекуляризм, релігійні практики, релігія, секуляризм.

Abstract. *The article is based on the analysis of scientific literature, expert interviews, information resources of the world computer network Internet, in particular electronic versions of such publications as BBC news, BBC Future, Financial Times; official Internet portals of international organizations of the United Nations, WHO, Ukrainian National Institute for Strategic Studies, etc. the impact of the COVID-19 pandemic on religion and religious practices during the «hardships of grief» it has already carried out and what awaits them in the future when the pandemic ceases to be devastating.*

The author set the goal - based on the analysis of the latest information on the impact of the COVID-19 pandemic on religion and religious practices to identify and present those important points that are already relevant to them at the moment, as well as those that are still begin to manifest and will be relevant in the post-pandemic era. As a leading research method, the Desk Research method was used, which allows to quickly obtain information and fruitfully compare sources of information with each other in order to achieve an effective research result and formulate reasoned conclusions.

The article addresses the following questions: What were the reasons that the pandemic actually «turned the world upside down»? What does this mean for the future of religious gatherings, rituals and travel, given that all of this can increase the transmission of viruses globally? Is there a radical transformation of the whole religious life of mankind? Isn't this the beginning of the end of religions, as some sociologists of the past predicted? The questions, as we see, are fundamental. And they were set before us by the pandemic. Some aspects of the proposed topic and answers to these questions have already been covered in previous investigations [Borisova 2020: 139-165].

So, obviously, those scientists are right who have always noted that crises bring not only negative phenomena, but also give a chance for positive change in human society. And, comparing the views of philosophers of the past, who believed that religion, this «old magic» and «disappointment of the world», will soon be a thing of the past,

and «tourism will be the totem of a new species» with how the COVID-19 pandemic affected religious consciousness people around the world, the author concludes that these predictions do not come true. Religion will not go anywhere (and the article shows why), but the teachings and religious practices themselves are waiting for some transformation, and churches will be required to comply with epidemiological safety requirements during church events and travel.

Since the effects of the COVID-19 pandemic in the scientific community are still being understood and the literature is just beginning to appear, this article presents the author's position on problems that arise in it.

Keywords: *«non-infectious pandemic», pilgrimage, COVID-19 pandemic, post-secularism, religious practices, religion, secularism.*

Актуальність дослідження. У даний час релігії з їхніми практиками – богослужіннями, недільними школами, паломництвом, іншими релігійними заходами (церемоніями, фестивалями тощо) стикаються з реальним ризиком: пандемія COVID-19 змушує релігійних лідерів витратити величезну енергію на подолання наслідків кризи, а в багатьох ситуаціях навіть відмовляти від здійснення практик. Заборони, введені у 2020 р. урядами всіх країн світу, суттєво обмежили можливості релігійних громад збиратись і проводити богослужіння, як також і подорожувати. І хоча більшість релігійних лідерів та громад погодилися на ці заходи, очікувалося, що вони будуть тимчасовими і свобода релігійної практики не буде настільки різко обмежена. Але так не сталося. Вірус продовжує свій нищівний хід по планеті, і невідомо, скільки це ще буде продовжуватися і чи вдасться людству перемогти цього підступного внутрішнього ворога. Тож постали питання: що далі? Якими були причини того, що пандемія фактично «перевернула світ»? Що це означає для майбутнього релігійних зборів, ритуалів

та подорожей, враховуючи, що все це може посилити передачу вірусів у глобальному масштабі?

Джерела та література. Інформаційною основою статті стала наукова література, експертні інтерв'ю, інформаційні ресурси світової комп'ютерної мережі Інтернет, зокрема такі видання, як BBC news, BBC Future, Financial Times; офіційні інтернет-портали міжнародних організацій ООН, ВООЗ, Міжнародного центру перспективних досліджень, Національного інституту стратегічних досліджень. Українські релігієзнавці оперативно відреагували на наслідки пандемії для релігійних організацій, про що свідчать опубліковані праці ще минулого року (зокрема Недавня 2020); подібні дослідження продовжували з'являтися протягом року поточного (наприклад Tytarenko, Bogachevska 2021; Nedavnya 2021) тощо.

Аналіз зарубіжних джерел показав, що, на жаль, ніні майже весь сучасний науковий дискурс зосереджений переважно на грошових та інших матеріальних впливах пандемії. У дослідженнях наголос робиться насамперед на тому, які заходи слід вживати для подолання економічного спаду і як допомогти світовій та регіональній економіці. Утім, ці, хоча і важливі, але меркантильні міркування мали б відігравати другорядну роль в аналізі духовних, соціальних та психологічних наслідків впливу пандемії на людство, враховуючи її масштабність, тривалість і кількість людських жертв. Уроки пандемії для релігії і релігійних практик, вочевидь, ще осмислюються вченими, тому значних досліджень ще немає, в основному це – статті в періодиці. Ми частково торкались цього питання відносно України [Borysova 2020], як також і питання можливостей України у процесі диджиталізації туризму [Borysova 2021], що позначиться, природно, і на релігійних подорожах.

Крім цього, ми проаналізували всі 16 публікацій на тему впливу пандемії на релігію і релігійні подорожі зі Спецвипуску американського часопису *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* (листопад, 2020), присвяченому саме цій проблемі, серед яких було і декілька глибоких кейсів [Борисова 2020].

Методологічною основою статті є діалектичний метод і системний підхід до аналізу впливів пандемії COVID-19 на релігії та релігійні практики. Провідним використаним методом став метод *Desk Research*. Він дозволяє швидко отримати інформацію, що для досягнення мети даної статті є дуже важливим; зіставлення багатьох джерел інформації дозволяє розглянути досліджуваний об'єкт з різних боків і зробити більш вагомі й обґрунтовані висновки. Для підведення підсумків і формулювання висновків використано абстрактно-логічний метод.

Основний зміст дослідження. Як свідчить історія, кризи є не тільки неминучими, а й у певному сенсі необхідними, адже практично завжди відкривають додаткові можливості для зростання і розвитку [див.: Єрмак 2020]. Термін «криза» (грець. *krisis* – рішення, поворотний пункт) позначає різкі зміни, крутий перелом, складний перехідний стан чогось. Існує багато трактовок цього поняття, які відображають особливості нестійкого стану явища чи процесу, коли засоби досягнення цілей стають неефективними [див.: Веревичев 2019]. Людська цивілізація не вперше стикається з пандеміями. І в ті важкі періоди, коли світ вражали смертельні хвороби, саме представники релігійних спільнот першими простягали руку підтримки людям, допомагаючи не тільки молитвами, а й лікуванням, рекомендаціями щодо того, як уберегтись від тієї чи іншої напасті (чуми, прокази тощо) та як поводити себе під час

карантину [Церква 2020]. Історики навіть припустили, що саме пандемія Антонінової чуми в Римській імперії у II ст. н.е. сприяла поширенню християнства, адже християни піклувалися про хворих, створювали лазарети, де проповідували свою релігію [Yeomans 2017].

З чим можна порівняти пандемію? А ось з чим. У далекому Середньовіччі настоятель лондонського собору св. Павла і придворний капелан короля Якова I Джон Донн, вражений хворобою і готуючись до смерті, вирішив витратити, як він вважав, останні дні свого життя, на опис свого стану і розуміння того, що є здоров'я і нездоров'я: «Мить тому я був здоровий... мить ока і гарматний залп все перетворює в руїни, нищить і зрівнює з землею; хвороба неминуча, незважаючи ні на що... і якщо ми помислимо її як прихід ворога, то вона відразу шле нам ультиматум, підкорює нас, бере в полон і руйнує дощенту». Чернець з хворобою справився і написав свої знамениті «Медитації», одна з яких широко розтиражована завдяки роману Е. Хемінгуея «По кому дзвенить дзвін» [Донн 2004 : 31].

COVID-19 і став таким «гарматним залпом», що розділив таке звичне людське життя на до – нині – і після. Як ми вже сказали, пандемії в історії людства не рідкість. Але нинішня має *принципову відмінність*: разом з нею виникла і «неінфекційна пандемія» («пандемія страху»), пов'язана з розвитком інформаційних технологій і миттєвим розповсюдженням інформації по всьому світу. Удар пандемії був таким відчутним і таким несподіваним, що світ заляк у стані жаху, і дехто з учених навіть висловився про «зачарований світ» [Коронованная 2020]. Раптом стало зрозуміло, що «нежиття не тільки поруч із життям, а й здатне так оволодіти цим останнім, що нікому, навіть будь-якому сучасному (постмодерному) Валтасару, мало аж ніяк не

здається! Якщо щось з подібного нинішній пандемії раптом знов станеться, то головне не те, що ніхто не врятується або врятується мало хто, а те, що будь-хто в такому разі має шанс не врятуватись – будь-хто! – незважаючи навіть на лабіринтові заміські замки, броньовані чорні лімузини і шикарні багатопверхові яхти. Виявилось раптом, що все, чи майже все, чи багато чого, чи просто щось з основного, повинно тепер стати... іншим! Можна собі уявити, панове... іншим, причому все і не інакше!» [Осипов 2020 : 7]. Дійсно, наявна ситуація в деяких аспектах є унікальною: ні разу в минулому половина населення планети не «сиділа вдома», ні разу відчуття тривоги від кризи не було таким глобальним. Але це було викликано не тільки пандемією самою по собі, а саме її небувалим інформаційним «забезпеченням», що ми і зазначили вище.

Була і ще одна обставина, яка тільки поглибила відчуття катастрофи в умах і серцях людей. Так, М. Корстанье, нагадавши про терористичний акт 9/11, відзначив, що тероризм започаткував нову еру, коли ворог більше не надходить ззовні. Ворог – у нескінченній війні – живе поруч і схожий на нас. Ця культурна метафора породила культуру страху, яка руйнує загальні соціальні зв'язки. Пандемія посилила цю тенденцію, адже, як і терорист, що живе всередині, вірус, що циркулює скрізь, розміщується в нашому тілі, і будь-хто, заражений COVID-19, перетворюється на смертельну зброю. Уряди борються проти невидимого ворога. Усвідомлення цього тільки посилювало страх перед пандемією. Він виявився таким всепоглинаючим, що підвів людство до метафоричного розширення «карантину» до меж радикальної відмови від «іншості» [Korstanje 2020: 30–31]. А це вже – дуже серйозна проблема, адже вона зачіпає не будь-що, а *антропологічні основи со-*

ціокультурної сфери людського суспільства і пов'язаних з нею прагнень людини до пізнання «іншості». Причому, точка неповернення, вочевидь, уже пройдена, і світ, дійсно, ніколи вже не буде таким, яким він був до пандемічної трансформації. І тут уже не важливо, чи була пандемічна загроза реальною чи сильно перебільшеною, важливим є перехід Рубікону, а він відбувся. Про це кажуть сьогодні практично всі ті, кого прийнято відносити до глобальних мислителів людства [див.: Yuval 2020]. Про це ж свідчить доконаний вже факт підриву фундаментальних основ функціонування всієї колишньої системи життєустрою. І, на жаль, з усіх сфер суспільного життя, зачеплених пандемією, мабуть, у жодній зміні не виявились настільки болючими і суперечливими, як в релігії.

Релігійні організації опинились у безпрецедентній ситуації – вони не могли проводити масові богослужіння, а місця релігійних поклонінь і паломництва на різних континентах були закриті. Віруючі монотеїстичних конфесій не змогли відзначити свої головні свята – Рамадан і Пасху [Влияние 2020]. Власті Саудівської Аравії навіть обнесли стіною Ка'абу, заборонивши паломникам її відвідувати [Ахмедов 2020]. Причиною цього було те, що уряди країн встановили обмежувальні правила задля недопущення розповсюдження вірусу, адже суворе обмеження фізичного контакту між людьми виявилось єдиним ефективним засобом запобігання розповсюдження інфекції [Як борються 2020]. ВООЗ і ООН ухвалили низку керівних принципів і рекомендацій для релігійних общин, включаючи проведення релігійних свят і ритуалів [World Health 2020; Практические 2020], генеральний секретар ООН А. Гутерріш виступив зі спеціальним посланням до релігійних лідерів

світу [Гутерріш 2020], в якому закликав «черпати духовні сили у самій суті цих священних подій».

Релігійні зібрання були виділені як «гарячі точки» або «супер-розповсюджувачі» вірусу, що, власне, в багатьох випадках і призвело до рішення урядових та медичних службовців закрити свої країни. Духовенство різко почало використовувати соціальні мережі для надання щоденних, щотижневих та спеціальних служб богослужіння та літургії, у зв'язку з чим, наприклад, у Великій Британії церква навіть «зламала» Zoom [Dowson 2020: 37]. А в деяких країнах заборони релігійних заходів були або надто жорсткими, або навіть незрозумілими (наприклад, губернатор Каліфорнії /США/ заборонив співати на богослужіннях, вважаючи, що вірус розповсюджується в повітрі). Ці і подібні явища призвели до того, що деякі релігійні громади заявили, що певні ініціативи в галузі охорони здоров'я прямо суперечать свободі віросповідання і віруючі відчують, що саме вони, а не вірус, піддаються нападу [Olsen 2020: 175]. Такі речі були настільки поширеними, що змусили навіть ООН відреагувати. Тож 22 квітня 2020 р., у Міжнародний день пам'яті жертв актів насилля на основі релігії і переконань Голова ООН заявив: «Акти нетерпимості, расизму, дискримінації... Пандемія коронавірусу призвела до сплеску подібних інцидентів. Цілі общини стають жертвами несправедливих звинувачень і стигматії», і закликав припинити це, а винуватців покарати [Глава 2020].

Утім, духовенство по всьому світу затурбувалось щодо того, як же далі бути в тих ситуаціях, коли канон вимагає безпосереднього контакту з віруючим? Це викликало цілі теологічні суперечки і передовсім щодо такого аспекту живої віри, як причастя, адже хліб (або вафельну плитку) священник особисто кладе або в рот, або в руку вірянину. І

дискусії щодо майбутнього священного обряду Євхаристії (Святого Причастя) не припинились [Dowson 2020: 41–42], ситуація не вирішена [Берегите 2020]. Тож теологічні дискусії будуть тривати й надалі, і добре, якщо все закінчиться порозумінням, а не розколами, адже теологічні розбіжності – це дуже дражливий момент, особливо коли вони виникають навколо такої «тонкої матерії», як церковні таїнства.

Духовенство також стурбувала проблема, що виникла навколо здійснення релігійних практик, передовсім богослужінь, в онлайн режимі, адже демографічні показники багатьох церков включають людей похилого віку, які можуть не мати доступу до комп'ютерів або смартфонів, або можуть не володіти навичками роботи з цими технологіями. Тож релігійним діячам, вочевидь, доведеться працювати ще й над ІТ-грамотністю своїх вірян. Крім цього, виникли проблеми з тим, як забезпечити соціальну дистанцію в храмах, коли вони відкриваються, та належну санітарно-епідеміологічну обстановку в них, як також і при наданні певних послуг, які церкви практикували завжди (харчові банки, харчування та ресурси для безхатченків тощо). Дизайн більшості церковних будівель, як правило, включає високі стелі зі склепінчастими дахами, що забезпечує циркуляцію повітря. Однак є проблема з усіма обмеженими просторами, і церкви в цьому плані нічим не відрізняються від будь-яких інших будівель. Люди, які вдихають видихуване повітря, ризикують заразитися, як це було, зокрема, в Південній Кореї: таємна церква Ісуса Шінчхонджі наприкінці лютого 2020 р. спричинила своїми зібраннями 60% з 4000 підтверджених випадків зараження [Coronavirus 2020a], а в Німеччині баптистська церква в травні 2020 р., відновивши служби, призвела до 40 заражень [Coronavirus 2020b]. І таких прикладів – маса. Можна прово-

дити служби на відкритому повітрі, але це підходить лише за гарної погоди. Тож питання маскового режиму, максимального уникання фізичних контактів, належного прибирання і постійного соціального дистанціювання у храмах після кожної служби та в інших церковних приміщеннях залишається головними на довгий час. І тут теж не обходиться без богословських спорів. Так, священник Православної церкви України Віктор Маринчак вважає онлайн трансляції богослужінь сурогатом. А ось архімандрит Кирило Говорун вважає, що коронавірус дасть можливість повернутись до справжньої християнської традиції, яка нині страждає від фундаменталізму [Берегите 2020]. Тож, вочевидь, слід готуватись до того, що в різних церквах відбудеться багато змін, у тому числі й теологічних.

Говорячи про вплив пандемії на релігійні практики, слід розглянути і те, як це вплинуло на релігійні подорожі, зокрема на паломництво. Протягом більшої частини людської історії релігія була однією з головних причин подорожей людей, незважаючи на появу секуляризму та пов'язаних з ним функцій, що пронизують культури та традиції [див.: Raj 2012]. Ці поїздки називають паломництвом або релігійним туризмом. Релігія завжди була частиною ритуалу людей, і одним з них є подорожі. Віра є сильним мотивом, який впливає на поведінку людей. Релігійні подорожі в багатьох місцях є наріжним каменем культури людей і основою цінностей громади та конкретних практик їх повсякденного життя, бізнесу, розвитку, добробуту. Пандемія ж виказала руйнівний вплив не тільки на основні світові релігійні служби, а й на релігійні подорожі. Паломництво, релігійні заходи та фестивалі були скасовані, а місця поклоніння будь-якої віри закриті.

Протягом останніх 50 років у багатьох місцях релігійні подорожі вже переживали занепади через війни, конфлікти, суперечки та тероризм, і саме релігійні туристи та паломники зіграли ключову роль у підтримці багатьох святих місць відкритими. У 1960-х рр. деякі соціальні експерти припустили, що релігія, а отже паломництво та релігійно мотивовані подорожі, зникнуть перед глобалізацією та раціональним економічним прогресом [Berger 1967; Luckmann 1963]. Але ця теза про глобалізацію не здійснилася. Насправді релігія вперто продовжувала зберігатися до такої міри, що деякі західні експерти вирішили, що ми живемо в постсекулярному світі, в якому відбулося відродження або, принаймні, зростаюче значення релігії [Olsen 2020: 181]. Паломництво закладене у багатьох вірах, туризм та пов'язані з ним практики взаємодіють з релігійним життям й інститутами релігії в усіх куточках світу. У деяких випадках індустрія релігійних подорожей пристосовувалась до вимог мандрівників, які відображали сучасне посилене споживання та егоїстичну поведінку, в інших – паломництво залишалось майже незмінним протягом багатьох поколінь. Певні незручності, що виникали між паломництвом і світськими релігійними подорожами, гарно відображені у варіантах типології паломництва [Collins-Kreiner 2018]. Вони проявляють різні мотивації у тих, хто здійснює релігійні подорожі, і це зовсім не є чимось поганим, навпаки це визначило гнучкість і надійність цього сектору туристичної галузі світової економіки. Утім, пандемія завдала йому нищівного удару – паломницькі об'єкти і стежки були зачинені, релігійні подорожі припинилися. І їх відновлення без допомоги національних урядів, міжнародних установ та організацій допомоги може виявитись неможливим.

У зв'язку з цим навіть виникли дискусії: чи не зникне релігія взагалі? Стали актуальними розмисли таких соціологів релігії, як Е. Дюркгейм і М. Вебер [Дюркгейм 2018; Вебер 1991], в уявленнях яких майбутнє релігії було похмурым, оскільки вони вважали, що знеособлений дух раціоналізації посідає центральне місце в усіх суспільних сферах, тож «стара магія», що належала домодерній епосі, вступила на шлях зникнення. М. Вебер щодо цього навіть увів термін «розчарування світу». М. Корстаньє звернув увагу на працю американського антрополога 1970-х рр. Д. Макканелла «Нова теорія дозвільного класу» [Макканелл 2016; Korstanje 2020: 26], у якій він, цитуючи Е. Дюркгейма, заявив, що процес секуляризації прискорив занепад релігії в суспільстві, але ця прогалина заповнюється споживанням, дозволенням та туризмом, який він назвав тотемом іншого різновиду. У наш час теж багато таких думок. Так, американський письменник Д. Коллінз, який вважає релігійні переконання «фантазіями», твердить, що пандемія призведе до перегляду місця релігії в сучасному суспільстві. Він відзначає, що на окремі релігійні співтовариства жодні впливи за принципом переконання силою, заборон чи емоційних доказів щодо ілюзорності й небезпечності суджень про власну недоторканість для себе й оточуючих під час пандемії, не мали ефекту, навпаки спостерігався підвищений рівень ідентифікації зі «своїми» і ворожість щодо «чужих» [Collins 2020].

У цьому контексті нинішня пандемія попереджає: у майбутньому буде більше закритих релігійних місць, паломницьких стежок тощо. Більше того, для зменшення майбутніх спалахів, можливо, будуть введені подальші непопулярні заходи, причому вони будуть втілюватись саме за рахунок особистого фінансового, психічного та емоційного

впливу на паломників [Olsen 2020: 181]. Це буде означати, що напруженість між релігійними громадами та медиками стане більш різкою, особливо якщо наступні пандемії призведуть до постійного закриття священних місць та обмеження доступу до спільних релігійних ритуалів або навіть до відсутності доступу до них. І цей наш прогноз тим більш реальний, оскільки релігія нікуди не дінеться.

Хоча немає заперечень щодо того факту, що у наш час у світі атеїстів більше, ніж будь-коли. Так, аналітики Міжнародного дослідницького центру Геллапа, опитавши 50 тис. чол. з 57 країн світу, виявили, що з 2005 по 2011 рік частка переконаних атеїстів у світі постійно зростала і досягла 13% [Ньюер 2015]. Однак однією з головних причин, чому релігія зберігає свої позиції у свідомості людей, вчені назвали те, що *вона дає відчуття безпеки в нашому непередбачуваному світі*, тому не дивно, що найбільший відсоток невіруючих спостерігається в країнах з достатньо високим рівнем економічної, політичної і побутової безпеки. «Вочевидь, при підвищенні рівня безпеки в суспільстві релігійні переконання слабшають», – зазначив проф. Ф. Цукерман, додавши, що цьому сприяє і надання доступу громадянам до технологій і освіти. Водночас він зазначив, що «навіть якщо б усі біди нашого світу раптом дивовижним чином припинилися і всі ми зажили б мирно і щасливо, релігія все одно б існувала, адже, судячи по всьому, з-за капризу еволюції у нейропсихології нашого виду існує особливе місце для Бога» [Ньюер 2015].

Далі вже можна нічого не казати про незнищимість релігії, досить усвідомити заледве не головний урок пандемії: вона вдарила людство у найболючішу точку – почуття безпеки. І виявилось, що всі без виключення соціально-економічні уклади, політичні устрої, системи охорони здо-

ров'я тощо виявились безсилими перед нею. Тому не дивно, що з початком пандемії, за даними експертів компанії Qrator Labs, обсяг споживання трафіку на релігійних сайтах виріс на 30–500%, що пояснюється як тим, що багато людей беруть участь у церковних службах по відео-зв'язку, так і тим, що вони почали масово звертатись до духовенства зі своїми проблемами [За время 2020]. Так, вражаюче правдиво описав італійський священник Майкл Джовіна те, як охоплені відчаєм італійці не тільки звертались до нього за порадою і молитвою, а й як вони масово кинулись до свого «пандемічного святого» падре Піо з П'єтрельчини, щоб помолитись йому і вимолити підтримку в стражданнях [Di Giovine 2020]. До речі, частка пошукових запитів у Google на слово «молитва» з початком пандемії виросла до максимального рівня за всю історію Інтернету і перевершила навіть пошук служб доставки товарів додому і точок харчування, що працюють «на виніс», – повідомляє дослідниця Ж. Бентзен [Пандемия 2020]. Отже, можна твердити, що у тій самій «нейропсихології людей нашого виду», які, будучи вкинутими у стан жаху від того, що боялись заразитися самі й інфікувати рідних, а особливо, коли вони почали втрачати рідних і не могли їм нічим зарадити, а навіть нормально з ними попрощатись і провести в останню путь, «включилась» віра. *І в тому, що це буде мати відчутні наслідки у пост-пандемічний період, можна вже не сумніватись.*

Тож, якщо ми сьогодні живемо в постсекулярному світі, як його передбачали Кьєркегор і Ніцше, і як твердять сучасні вчені [Капуто 2011; Узланер 2020 та ін.], то це означає, що саме *постсекуляризм*, а не постмодернізм, повинен бути тим теоретичним принципом, на якому треба базу-

вати наші зусилля і дослідження, які б допомогли боротися і з нинішньою, і з майбутніми пандеміями.

Безумовно, релігійні організації будуть пристосовуватися до нових умов існування. Як відзначають експерти Інститут стратегічних досліджень України, трендом сьогоденішнього дня є так зв. «прискорена діджиталізація» – спілкування церков з вірянами та останніх між собою за допомогою онлайн технологій [Токман 2020: 1]. Також стає ясно, що необхідність піклування про епідеміологічну безпеку та здоров'я людей змусять релігійні організації підкорятись вимогам медичних працівників. Це явище не нове, оскільки, наприклад, хадж уже давно є предметом міжнародного нагляду європейських держав на основі західних медичних та санітарних стандартів з метою мінімізації ризику передачі хвороби між паломниками [Olsen 2020: 178]. Але, природно, що пандемія змушує посилювати такі заходи. Тож вірогідно, що будуть створені міжнародні та міждисциплінарні асоціації, призначені для розробки політики і стандартизованої практики з вирішення проблем охорони здоров'я під час масових релігійних зібрань.

Не припиниться паломництво і релігійні подорожі ні під час цієї, ні під час майбутніх пандемій, на що є принаймні три причини. Ми їх виявили, аналізуючи роботи кращих фахівців світу з релігії й релігійних подорожей, зібраних у №8 журналу *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* [Борисова 2020]. Перше. У деяких релігійних традиціях паломництво є обов'язковим дійством і засобом отримання спасіння. Зокрема, у випадку з хаджем паломництво необхідне, адже воно впливає не тільки на фізичний, емоційний та духовний стан віруючих в даний час, але і на їх майбутнє в потойбічному світі. Тож попит на паломницькі подорожі буде існувати завжди. Друге. Як

одна з найдавніших форм мобільності, паломництво здавна є рушієм подорожей і туризму. Адже збори – це сутність релігії, і подорож до священних просторів у цьому процесі збирання є дуже важливою дією. Після загального припинення поїздок та закриття релігійних пам'яток, виявилось, що зріс попит на подорожі як до місцевих богослужінь, щоб відновити зв'язки громад та духовних спільнот, так і до релігійних центрів, де індивідуальні й масові ритуали та подячні молитви допомагали паломникам сфокусуватися на змісті власного життя та переживаннях у ньому. Третє. Паломництво і релігійні подорожі надто важливі з економічної точки зору, щоб їх довго стримувати. Економічна життєздатність багатьох місць світу значною мірою залежить від релігійних подорожей. Релігійні пам'ятки приносять суттєві доходи громадам завдяки їх відвідуванням. Такі паломництва, як хадж та Кумбх-Мела, – одні з найбільших світових подій та зібрань, що приносять мільярди доларів на рік у місцеві, регіональні та національні економіки. І рішення про закриття місць паломництва призвело до втрати мільярдів доларів.

Паломництво і релігійний туризм менш еластичні, ніж інші види подорожей, і від них люди не так просто відмовляються, як від відпочинку чи ділових поїздок. Тому вони розглядаються фахівцями як «стійкі до рецесії», це – «стійкі подорожі». Слід продумати як ефективно залучати медиків до контролю за станом здоров'я таких подорожуючих та оточуючих. Але і тут варто брати до уваги те, що для багатьох віруючих *ризик є суттю паломництва*, тому вони все одно будуть вирушати до святих місць за будь-яких умов. Тим не менш, обмеження сенсорної складової релігійного ритуалу може стати реальністю в майбутньому, щоб контактів було якомога менше. Та й самим віруючим

слід суворо дотримуватися гігієни і санітарії, щоб більше ніхто не міг сказати, що саме паломники і туристи до релігійних об'єктів «розносять віруси більше за всіх» [Борисова 2020].

Таким чином, у нас є підстави до **висновків**:

1) релігія під час пандемії не тільки нікуди не зникла, але й посилила свої позиції і в свідомості людей, і в людському суспільстві;

2) більшість релігійних організацій гідно зустріли удари пандемії, швидко пристосувались до роботи в он-лайн-режимі і до вимог дотримання епідеміологічних заходів безпеки. Серед духовенства розпочались теологічні дискусії, що для розвитку релігійних учень, вважаємо, тільки корисно;

3) паломництво і релігійні подорожі у зв'язку із закриттям головних паломницьких об'єктів та відміною міжнародних авіарейсів переорієнтувалось на відвідування місцевих і регіональних святих місць, що тільки позитивно вплинуло на згуртованість місцевих релігійних громад;

4) важливим наслідком стало ще більше посилення давно проявленої тенденції до цифровізації туризму, в тому числі релігійних подорожей;

5) паломництво ніколи не зникне, просто в майбутньому в подорожі, пов'язані з ризиком для життя, будуть відправлятися найбільш переконані у вірі і найбільш стійкі до небезпек. Як це і було в давні часи, коли паломництво тільки виникало і поширювалось;

6) саме постсекуляризм, а не постмодернізм має стати провідним теоретичним принципом у майбутніх наукових дослідженнях.

Закінчити ж цю статтю хочеться словами Джона Капуто: «Квітка релігії – це одна з квіток нашої антології постмодерну».

Список літератури

Ахмедов, Т. (2020). Религия и пандемия: адаптация к реальности [Religion and Pandemic: Adapting to Reality]. *Turkish Forum. Мир Турецкой Коалиции*. 8 июля.

<https://www.turkishnews.com/ru/content/2020/07/08/религия-и-пандемия-адаптация-к-реальн/>

«Берегите себя, чтобы Богу было легче беречь вас». Какой будет религия после карантина (2020). *Громадське*. 10.10.2020. <https://hromadske.ua/ru/posts/beregite-sebya-chtoby-bogu-bylo-legche-berech-vas-kakoj-budet-religiya-posle-karantina>

Борисова, О. (2020). Релігійний туризм: актуальність для пост-пандемічної України. *Українське релігієзнавство: Бюлетень Української асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*. Київ. №92. С. 139–165.

Вебер, М. (1991). *Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре* / АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке (при президиуме АН СССР). Вып. 2. Москва : ИНИОН. 301 с.

Веревичев, И.И. (2019). Кризисы науки и кризисы цивилизации в эпоху ускорения научно-технического прогресса. *Наука среди нас*. № 4(20). С. 272–278.

Влияние пандемии COVID-19 на религию – Impact of the COVID-19 pandemic on religion (2020). OW.

https://ru.other.wiki/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_religion

Глава ООН напомнил о всплеске нетерпимости на фоне пандемии COVID-19 (2020). *Новости ООН*, 22 августа.

<https://news.un.org/ru/story/2020/08/1384252>

Гутерріш, А. (2020). Послание по случаю Пасхи/Песаха/Рамадана: Утверждение веры в человеческую общность перед лицом пандемии COVID-19. *UN Web TV*, 11 Apr.

<http://webtv.un.org/topics-issues/global-issues/environment/watch/Антониу-Гутерриш-генеральный-секретарь-по-случаю-ПасхиПесахаРамадана-утверждение-веры-в-человеческую-общность-перед-лицом-пандемии-covid-19-11-апреля-2020/6148471086001/?term=&lan=russian>

Донн, Дж. (2004). *По ком звонит колокол: обращения к Господу в час нужды и бедствий* / пер. с англ. А. В. Нестерова, О. А. Седоковой, предисл., статьи, комментарий А. В. Нестеров. Москва : Энигма. 432 с.

Дюркгейм, Э. (2018). *Элементарные формы религиозной жизни : тотемическая система в Австралии* / пер. с франц. В. В. Земсковой; под ред. Д. Ю. Куракина. Москва : Элементарные формы. 808 с.

За время пандемии выросла популярность криптобирж и сайтов о религии (2020). РБК, 13 апреля.
https://www.rbc.ru/technology_and_media/13/04/2020/5e90a9929a7947e709631e88

Єрма, Г. (2020). Чума, холера, «іспанка»: як великі пандемії змінювали світ. *BBC news*. 10.04.
<https://www.bbc.com/ukrainian/features-52291698>

Капуто, Дж. (2011). Как секулярный мир стал постсекулярным. *Логос*. №3(82). С. 186–205.

Коронованная пандемия и зачарованный мир: монография (2020). / под ред. Ю. М. Осипова, А. Ю. Архипова, Е. С. Зотовой. Ростов-на-Дону; Таганрог: Издательство Южного федерального университета. 408 с.

Макканелл, Д. (2016). *Турист. Новая теория праздного класса* / пер. с англ. Москва : Ад Маргинем. 280 с.

Недавня, О.В. (2020). Церкви в Україні під час епідемії ковіда-19: здатність до змін та співпраці у її реалізації й потенціях. В *Авраамічні релігії в Україні в процесі стабілізації міжконфесійних і міжнаціональних відносин. Матеріали наукової конференції: Україна – Ватикан контекст міжконфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні*. Галич: Інформаційно-видавничий сектор Національного заповідника «Давній Галич». С. 143-150.

Ньюэр, Р. (2015). Исчезнет ли когда-нибудь религия? *BBC news. BBC Future*, 7.01.
https://www.bbc.com/russian/society/2015/01/150107_vert_future_will_religion_ever_disappear

Осипов, Ю. М. (2020). Суд идет! В Коронованная пандемия и зачарованный мир: монография / под ред. Ю. М. Осипова, А. Ю. Архипова, Е. С. Зотовой. Ростов-на-Дону; Таганрог: Издательство Южного федерального университета. С. 7– 9.

Пандемия коронавируса повысила внимание к религии, показало исследование (2020). *Милосердие. ru*. 21.07.
<https://www.miloserdie.ru/news/issledovanie-pandemiya-koronavirusa-povysila-vnimanie-k-religii-v-95-stranah/>

Практические соображения и рекомендации для религиозных лидеров и конфессиональных общин в контексте COVID-19. Временные рекомендации (2020). *Всемирная организация здравоохранения*. 7 апреля 2020 г. 7 с.
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-rus.pdf

Токман, В. В. (2020). Релігійні організації в умовах пандемії COVID-19. Інформаційно-аналітичний матеріал. Національний інститут стратегічних досліджень.
<https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/religiyni-organizacii-v-umovakh-pandemii-covid-19>

Узланер, Д. (2020). *Постсекулярный поворот. Как мыслить о религии в XXI веке*. Москва : Изд-во Института Гайдара. 416 с.

Церква була першим поборником карантину під час епідемій у минулому (2020). *Хмарочос*. 14.04.
<https://hmarochos.kiev.ua/2020/04/14/tserkva-bula-pershym-pobornikom-karantynu-pid-chas-epidemij-u-mynulomu/>

Експерт ООН предостерег от религиозной ненависти и нетерпимости в период пандемии COVID-19 (2020). *Объединенные нации. Права человека. Управление Верховного комиссара*. Женева, 22 апреля.
<https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25814&LangID=R>

Як борються з COVID-19 у світі: варіанти урядових рішень (2020). Міжнародний центр перспективних досліджень. 27.03. <http://icps.com.ua/yak-boryutsya-z-covid-19-u-sviti-varianty-uryadovykh-rishen/>

Berger, P.L. (1967. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York : Anchor Books. 219 p.

Borysova, O.V., Shvedun V.O., Sysoieva S.I. (2011). Ecological tourism: pandemic lessons for Ukraine. *Ukrainian Journal of Ecology*, №11(1). P. 191–195.

Borysova, O., Huzik T., Fylypovych L. (2020). Ukraine as a religious destination. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40, Iss. 9. P. 76–97.

Collins, D. A. (2020). COVID-19 Means A Worldwide Lessening Of Religious Fantasy. *Church and State*, 23 April. <http://churchandstate.org.uk/2020/03/covid-19-means-a-worldwide-lessening-of-religious-fantasy/>

Collins-Kreiner, N. (2018) Pilgrimage-Tourism: Common Themes in Different Religions. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 6(1), Article 3, 8–17. doi: <https://doi.org/10.21427/D73428>

Coronavirus: Over 40 COVID-19 cases traced to church service in Germany (2020b). *BBC news*. 23.05.2020. <https://www.bbc.com/news/world-europe-52786242>

Coronavirus: South Korea church leader apologises for virus spread (2020a). *BBC news*. 02.03.2020. <https://www.bbc.com/news/world-asia-51701039>

Di Giovine, M. A. (2020). Padre Pio, Pandemic Saint: The Effects of the Spanish Flu and COVID-19 on Pilgrimage and Devotion to the World's Most Popular Saint. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p. 130–154.

Dowson, R. Rev. (2020). A Discussion of the Practical and Theological Impacts of COVID-19 on Religious Worship, Events and Pilgrimage, from a Christian Perspective. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol. 8, p. 33–51.

Harari, Yuval Noah (2020). The world after coronavirus. *Financial Times*. 20 March. <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>

Korstanje, M.E. (2020). The Impact of Coronavirus on Religious Tourism: Is this the End of Pilgrimage? *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p.23–32.

Luckmann, T. (1963). *The Invisible Religion: The Problems of Religion in Modern Society*. New York : Macmillan. 128 p.

Nedavnya, O. (2021). Health Issues in the Guidelines of Christian Churches in the Context of the COVID-19 Pandemic: Traditions and Innovations. *Annals of Cultural Studies*. Towarzystwo Naukowe KUL & Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II <https://ojs.tnku.pl/index.php/rkult/article/view/16155?fbclid=IwAR3kFwDPAE9DEK7hNjERof6o84xyvDGwn1E1LAX7TnRCuR6ktrUdmAUVXRg>

Olsen, D. H., Timothy, D. J. (2020). The COVID-19 Pandemic and Religious Travel: Present and Future Trends. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p. 170–188.

Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19: interim guidance (2020). *World Health Organization*. 7 April 2020. 7 p. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331707>.

Raj, R. (2012). Religious tourist's motivation for visiting religious sites. *International Journal of Tourism Policy*, 4(2). P. 95–105.

Tytarenko, V., Bogachevska, I. (2021). Religious “Covid Fundamentalism” in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 41: Iss. 1, Article 4. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4>.

Yeomans, S.K. (2017). Antonine Plague and the Spread of Christianity. *Bible History Daily*. March/April. <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/daily-life-and-practice/the-antonine-plague-and-the-spread-of-christianity/>

References

«Take care of yourself so that it will be easier for God to take care of you». What will be the religion after the quarantine (2020).

Gromadske. 10.10.2020. <https://hromadske.ua/ru/posts/beregite-sebya-chtoby-bogu-bylo-legche-berech-vas-kakoj-budet-religiya-posle-karantina>

Ahmedov, T. (2020). Religion and Pandemic: Adapting to Reality. *Turkish Forum. The world of the Turkish Coalition*. July 8. <https://www.turkishnews.com/ru/content/2020/07/08/религия-и-пандемия-адаптация-к-реальн/>

Berger, P. L. (1967) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York : Anchor Books. 219 p.

Borisova, O. (2020). Religious tourism: relevance for post-pandemic Ukraine. *Ukrainian Religious Studies: Bulletin of the Ukrainian Association of Religious Studies and the Department of Religious Studies of the GS Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Kyiv. №92. Pp. 139– 165.

Borysova, O.V., Shvedun V.O., Sysoieva S.I. (2021). Ecological tourism: pandemic lessons for Ukraine. *Ukrainian Journal of Ecology*, 2021, 11(1), 191–195.

Borysova O., Huzik T., Fylypovych L. (2020). Ukraine as a religious destination. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40, Iss. 9, p. 76–97.

Caputo, J. (2011). How the secular world became post-secular. *Logos*, no. 3 (82). S. 186–205.

Collins, D. A. (2020). COVID-19 Means A Worldwide Lessening Of Religious Fantasy. *Church and State*, 23 April. <http://churchandstate.org.uk/2020/03/covid-19-means-a-worldwide-lessening-of-religious-fantasy/>

Collins-Kreiner, N. (2018) Pilgrimage-Tourism: Common Themes in Different Religions. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 6(1), Article 3, 8–17. doi: <https://doi.org/10.21427/D73428>

Coronavirus: Over 40 COVID-19 cases traced to church service in Germany (2020). *BBC news*. 23.05.2020. <https://www.bbc.com/news/world-europe-52786242>

Coronavirus: South Korea church leader apologises for virus spread (2020). *BBC news*. 02.03.2020. <https://www.bbc.com/news/world-asia-51701039>

Crowned Pandemic and the Enchanted World (2020): Monograph / Ed. Yu.M. Osipova, A. Yu. Arkhipova, E. S. Zotova. Rostov-on-Don; Taganrog: Southern Federal University Press, 2020. 408 pp.

Di Giovine, M. A. (2020). Padre Pio, Pandemic Saint: The Effects of the Spanish Flu and COVID-19 on Pilgrimage and Devotion to the World's Most Popular Saint. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p. 130-154.

Donn, J. *For whom the Bell Tolls: turning to the Lord in times of need and distress* / from English A. V. Nesterova, O. A. Sedokova, foreword, articles, commentary by A. V. Nesterov. Moscow: Enigma, 2004. 432 p.

Dowson, R. Rev. (2020). A Discussion of the Practical and Theological Impacts of COVID-19 on Religious Worship, Events and Pilgrimage, from a Christian Perspective. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p. 33-51.

During the pandemic, the popularity of cryptocurrency exchanges and sites about religion has grown (2020). *RBC*, April 13. https://www.rbc.ru/technology_and_media/13/04/2020/5e90a9929a7947e709631e88

Durkheim, E. (2018). *Elementary forms of religious life: the totemic system in Australia* / per. with French. V.V. Zemskova; ed. D. Yu. Kurakina. Moscow: Elementary Forms. 808 pp.

Ermak, G. (2020). Plague, cholera, "Spanish": how great pandemics changed the world. *BBC news*. 10.04. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52291698>

Guterres, A. (2020). *Passover / Passover / Ramadan Message: Reaffirming Faith in Human Community in the Face of the COVID-19 Pandemic*. [In Russian]. *UN Web TV*, 11 Apr. <http://webtv.un.org/topics-issues/global-issues/environment/watch/Антониу-Гутерриш-генеральный-секретарь-по-случаю-ПасхиПесахаРамадана-утверждение-веры-в-человеческую-общность-перед-лицом-пандемии-covid-19-11-апреля-2020/6148471086001/?term=&lan=russian>

Harari, Yuval Noah (2020). The world after coronavirus. *Financial Times*. 20 March. <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>

How to fight COVID-19 in the world: options for government decisions (2020) [In Ukrainian]. *International Center for Policy Studies*. 27.03. <http://icps.com.ua/yak-boryutsya-z-covid-19-u-sviti-varianty-uryadovyykh-rishen/>

Impact of the COVID-19 pandemic on religion (2020). [In Russian]. OW. https://ru.other.wiki/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_religion

Korstanje, M.E. (2020). The Impact of Coronavirus on Religious Tourism: Is this the End of Pilgrimage? [In English]. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p.23–32.

Luckmann, T. (1963). *The Invisible Religion: The Problems of Religion in Modern Society*. New York : Macmillan. 128 p.

McCanell, D. (2016). *Tourist. New theory of the leisure class*. Moscow: Ad Marginem. 80 p.

Nedavnya, O. (2020). Churches in Ukraine during the Covid-19 epidemic: the ability to change and cooperate in its implementation and potential. In *Abrahamic religions in Ukraine in the process of stabilizing interfaith and interethnic relations. Proceedings of the scientific conference: Ukraine - Vatican context of interfaith identities and religious transformations in the world and Ukraine*. Halych: Information and publishing sector of the National Reserve "Ancient Halych". Pp. 143-150.

Nedavnya, O. (2021). Health Issues in the Guidelines of Christian Churches in the Context of the COVID-19 Pandemic: Traditions and Innovations. *Annals of Cultural Studies*. Towarzystwo Naukowe KUL & Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II <https://ojs.tnku.pl/index.php/rkult/article/view/16155?fbclid=IwAR3kFwDPAE9DEk7hNjERof6o84xyvDGwn1E1LAX7TnRCuR6ktrUdmAUVXRg>

Newer, R. (2015). Will religion ever disappear? *BBC Future*, 7.01. https://www.bbc.com/russian/society/2015/01/150107_vert_fut_will_religion_ever_disappear

Olsen, D. H., Timothy, D. J. (2020). The COVID-19 Pandemic and Religious Travel: Present and Future Trends. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8, p. 170–188.

Osipov, Yu. (2020). The trial is underway! In *The crowned pandemic and the enchanted world: a monograph* / ed. Yu. M. Osipova, A. Yu. Arkhipova, ES Zotova. Rostov-on-Don; Taganrog: Southern Federal University Publishing House. Pp. 7–9.

Practical considerations and recommendations for religious leaders and denominations in the context of COVID-19. Interim recommendations (2020). *World Health Organization*. April 7, 2020. 7 s. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-rus.pdf

Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19: interim guidance (2020). *World Health Organization*. 7 April 2020. 7 p. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331707>.

Raj, R. (2012). Religious tourist's motivation for visiting religious sites. *International Journal of Tourism Policy*, 4(2). P. 95–105.

The church was the first advocate of quarantine during epidemics in the past (2020). *Skyscraper* April 14 <https://hmarochos.kiev.ua/2020/04/14/tserkva-bula-pershym-pobornykom-karantynu-pid-chas-epidemij-u-mynulomu/>

The coronavirus pandemic has increased attention to religion, according to a study (2020). *Mercy. Ru*. 21.07. <https://www.miloserdie.ru/news/issledovanie-pandemiya-koronavirusa-povysila-vnimanie-k-religii-v-95-stranah/>

Tokman, V.V. (2020). Religious organizations in the context of the COVID-19 pandemic, information and analytical material. *National Institute for Strategic Studies*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/religiyni-organizacii-v-umovakh-pandemii-covid-19>

Tytarenko, V., Bogachevska, I. (2021). Religious “Covid Fundamentalism” in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 41: Iss. 1, Article 4. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4>.

UN chief reminds of outbreak of intolerance amid COVID pandemic-19 (2020). [In Russian]. *UN News*, August 22. <https://news.un.org/ru/story/2020/08/1384252>

UN expert warns against religious hatred and intolerance during the COVID-19 pandemic (2020). [In Russian]. *United Nations. Human rights. Office of the High Commissioner and Geneva*, 22 April. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25814&LangID=R>

Uzlaner, D. (2020). *Postsecular turn: How to think about religion in the XXI century*. Moscow: Gaidar Institute Publishing House. 416 pp.

Verevichev, I.I. (2019). Crises of science and crises of civilization in the era of accelerating scientific and technological progress. *Science among us*. № 4 (20). Pp. 272–278.

Weber, M. (1991). *Works by M. Weber on sociology, religion and culture*. USSR Academy of Sciences, INION, All-Union. interscience. Center for Human Sciences (under the Presidium of the USSR Academy of Sciences). Issue. 2. Moscow: INION. 301 pp.

Yeomans, S.K. (2017). Antonine Plague and the Spread of Christianity. *Bible History Daily*. March/April. <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/daily-life-and-practice/the-antonine-plague-and-the-spread-of-christianity/>